

अनुवाद – भाषांतर— रुपांतर : संज्ञा संकल्पना

डॉ. अरुण उत्तम पाटील

(मराठी विभाग प्रमुख)

कर्मवीर भाऊसाहेब हिरें कला,

विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, निमगाव

एखाद्या भाषेतील मजकूर मुळकृतीशी प्रामाणिक राहून अन्य भाषेत उतरविणे, असे भाषांतरविषयी म्हणता येते. भाषांतर अर्थात भाषांतरशास्त्र यांना अलोकडे ज्ञानशाखेत महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते. सांस्कृतिक विविधतेत एकात्मतेचा धागा गुंफण्याच्या कामी भाषांतरात साहित्य महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. भाषांतर ही आजच्या आधुनिक काळाची मुलभूत गरज मानली जात आहे. जगातील एखादी व्यक्ती कितीही बुध्दीमान विचारवंत असली तरी तो जगातल्या सगळ्याच भाषा, त्यांची संकेतप्रणाली आत्मसात करू शकत नाही. त्यामुळे इतर भाषेतील हे ज्ञानभांडार ते आपल्या स्वभाषेत निर्माण करण्यासाठी भाषांतर निर्मितीशिवाय दुसरा पर्याय नाही. त्यामुळे आजच्या विज्ञानयुगात भाषेला जसे महत्त्व आहे तसे भाषांतराला देखील महत्त्व आहे.

भाषांतर आणि अनुवाद या दोन संकल्पनांबद्दल थोडे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. अनुवाद हाच शब्द सरसकट वापरला जात असला तरी दोहोत फरक आहे. "भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तोजन्य अनुभवांसह दुसऱ्या भाषेत उतरवण्याची प्रक्रिया" तर अनुवाद ही मात्र व्यापक संज्ञा आहे. त्यात स्पष्टीकरण, पुनः कथन, पुनरावृत्ती, समभाषी, अनुवाद रुपांतर, गद्य रुपांतर, पद्य रुपांतर, टीका यांचा समावेश आहे. भाषांतर ही अनुवादाच्या एका प्रकारचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे.

'अनुवाद म्हणजे मौखिक किंवा लिखित भाषेच्या माध्यमातून एकदा व्यक्त झालेल्या आशयाची, त्याच भाषेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली मौखिक किंवा लिखित अभिव्यक्ती' असे मराठी विश्वकोषात सांगण्यात आले आहे. त्याचवेळी त्याचे स्पष्टीकरण करीत असता पुढे असे सांगण्यात आले की अनुवाद दोन प्रकारे केला जातो. १) पहिला प्रकार म्हणजे मूळ अभिव्यक्ती व पुनराभिव्यक्ती यामध्ये एकच भाषा असलेला अनुवाद. २) दुसरा प्रकार म्हणजे मूळ अभिव्यक्तीपेक्षा भिन्न भाषेत केला जाणारा अनुवाद, त्याच पहिल्या प्रकारासाठी 'अनुवाद' ही संज्ञा वापरावी तर दुसऱ्या प्रकारासाठी 'भाषांतर' ही संज्ञा वापरावी, असे अशोक केंडकर यांनी सुचविले आहे. पण पुष्कळदा काही लोक अनुवाद ही संज्ञा, 'सैल भाषांतर' या अर्थाने वापरतात.

अनुवाद या संज्ञेविषयी डॉ. शकुंतला पांचाळ म्हणतात, "एक भाषामें प्रकट किए गये भावों- विचारों को ज्यों का त्यों दुसरी भाषा में प्रकट करणे को 'अनुवाद' कहते हैं"। अनुवाद हा translation या इंग्रजी शब्दाला पर्यायी म्हणून वापरला गेला आहे. तसेच त्याचा पर्यायी संज्ञा म्हणून रुपांतर ही संज्ञाही वापरली गेली आहे. अनुवादात दोन भाषांचा संबंध येत असल्याने एक भाषा ही स्रोत भाषा असते तर दुसरी भाषा ही लक्ष भाषा असते. त्याला अनुसरून त्यात काही प्रकार पडतात.

१) यथामूल भाषांतर – यात मूळ संहितेचे शब्दशः भाषांतर असते.

२) लक्ष्यनिष्ठ भाषांतर— यात आशयाला महत्त्व दिलेले असते.

३) रूपांतर – यात लक्ष भाषेत फक्त मूळ आशय आणणे, मूळ कृतीतील विस्मय टाळून सुटसुटीत प्रतिनिर्मिती करणे तसेच नावे, स्थळे यात बदल करून लक्ष्य भाषकांच्या संस्कृतीचा पंहाच चढविणे असे गुंफण करले गेले आहे.

४) भाषांतराचा मूळ उद्देश आशयाची प्रतिनिर्मिती असल्याने मूळ कृतीचा शब्दशः अनुवाद न करता मूळ कृती वाचल्यावर जो अर्थ स्मरणात राहिला तो लक्ष्य भाषेत सांगणे या प्रकारातूनच स्वैर अनुवाद, भावानुवाद, मुक्त अनुवाद असे प्रकार निर्माण होतात. तेव्हा 'अनुवाद' शब्द व्यापक असल्याने पुष्कळदा तोच वापरला जातांना दिसतो. थोडक्यात 'एका भाषेतला मजकूर नेमकेपणाने दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे भाषांतर किंवा अनुवाद' भारत हा बहुभाषिक देश असल्यामुळे इथे प्राक्तिक भाषेत अनुवाद होतात.

संस्कृत भाषेत translation या शब्दाला समानार्थक संज्ञाच नाही. पण संस्कृतच्या शब्द साधनिकेत तो वसतो त्याचा अर्थ 'दुसरी भाषा' असा आहे, सध्याच्या आपल्या भाषा व्यवहारात त्याला स्वतंत्र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. तर अनुवाद या शब्दाचा यौगिक अर्थ 'एखाद्या मागून बोलणे' असा आहे. हे बोलणे दोन्ही प्रकारचे असू शकते. 'एखाद्याचे बोलून झाल्यावर प्रत्युत्तरादाखल बोलणे' आणि एखाद्याच्या किंवा स्वतःच्या बोलण्याची पुनरावृत्ती करणे वैदिक वाङ्मयामध्ये धार्मिक कृत्यातील निरनिराळ्या कृती करण्याचे आदेश ज्यातून दिलेले असतात अशा वाक्याला विधिवक्त असे म्हणतात आणि 'विधिवक्त्याचे विवरण करणाऱ्या मजकुराला अनुवाद' असे म्हणतात. अनुवादामध्ये विधिवक्त्यातील मजकुराची पुनरावृत्तीच असल्याने त्याला गौणत्व देण्यात येत असे. अनुवाद ही संज्ञा याच अर्थाने वापरली जाते. थोडक्यात पूर्वसिध्द मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद होय. मोल्टवर्थच्या कोशात Repeating another's speech or one's own tautology असा अनुवादाचा अर्थ दिला आहे. तर दात्यांच्या शब्दकोशात त्याचे 'पुन्हा पुन्हा सांगणे, पाठ करणे, स्पष्ट करणे असे अर्थ दिले आहेत. हे सर्व अर्थ 'भाषांतर' या शब्दाच्या रुढ अर्थपेक्षा खूप व्यापक आहेत. त्यामध्ये घोळपट्टी, स्पष्टीकरण, पुनरावृत्ती, गद्यरुपांतर, पद्यरुपांतर, टीका इ. सर्व प्रकारांचा समावेश होतो.

अनुवाद एक भाषिक असतात तसेच अनेक भाषिकही असू शकतात. मल्लोनाथाची टीका योगवासिष्टावरून तयार केलेले योगवासिष्टासार, लघुयोग, वासिष्टासार, शंकराचार्यांचे भाष्यग्रंथ हे सर्व एक भाषिक अनुवाद होत तर प्राकृत ग्रंथाच्या संस्कृतछाया, रामायण, महाभारताची निरनिराळ्या भारतीय भाषांमधून झालेली रुपांतरे, महाभारताची गीतेवरील टीका म्हणजे, ज्ञानेश्वरी हे सर्व अनेक भाषिक अथवा भिन्न भाषिक अनुवाद होत. या भिन्न भाषिक अनुवादांलाच व्यापक अर्थाने भाषांतर म्हणता येईल.

अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी तिच्या एका प्रकारचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे. भाषांतर हाही अनुवादच असल्याने त्यातही सारांश, विस्तार, स्पष्टीकरण, गद्य रुपांतर, पद्य रुपांतर इ प्रकार संभवतात. पण एक भाषिक अनुवादामध्ये सहसा न आढळणारा एक प्रकार भिन्न भाषिक अनुवादामध्ये आढळतो. तो म्हणजे एका भाषेतील संहितेचा अर्थ शब्दशः दुसऱ्या भाषेमध्ये उतरवून प्रतिसंहिता हा होय. याच प्रकारला रुढ अर्थाने भाषांतर असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. भिन्न भाषिक अनुवादाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारांना रुपांतर म्हणण्याचा प्रघात आहे. त्यामुळे मूळ संहितेला शब्दशः चिकटून न राहता तिच्या स्थूल आशयवरच लक्ष केंद्रित केलेले असते. भाषांतरामध्ये मूळ कृतीचा शब्दशः अर्थ देण्याचा प्रयत्न असतोच पण त्याचबरोबर मूळ कृतीतून मिळणारा सौंदर्यानुभव, वक्तृत्वानुभव इ. शैलीजन्य अनुभवही वाचकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न असतो. भिन्न भाषिक अनुवादामध्ये जसे रुपांतर आणि भाषांतर असे प्रकार संभवतात. तसेच एक भाषिक अनुवादामध्येही केवळ आशयानिष्ठ आणि आशयरुपनिष्ठ असे प्रकार संभवतात.

ज्यावेळी व्यावहारिक कारणानुळे मूळ संहितेची शब्दशः प्रतिनिर्मिती शक्य नसते. त्यावेळी लक्ष्यभाषेत फक्त तिचा म्थुलाशय आणण्याचा प्रयत्न केला जातो त्याला रुपांतर असे म्हणतात. रुपांतराचा उद्देश मूळ

कृतीचा मूळातला विस्तार एकूण लक्ष्यभाषेत तिची सुटसुटीत प्रतिनिर्मिती करणे हा असतो. त्याचा आणखी एक उद्देश म्हणजे मूळ कृतीतील परकीय किंवा अपरिचित वातावरण बदलून लक्ष्यभाषा भाषकांना रचेल, भाषेल, मानवेल अशा प्रकारे ती त्यांच्यासमोर सादर करणे हा होय. यामध्ये लक्ष्यभाषा भाषकांच्या संस्कृतीचा पेटगारात मुळकृतीतील पात्र प्रसंगांवर चढवला जातो. त्यावेळी मूळ कृतीतील पात्रांची नावे बदलली जातात. स्थळ, काळ बदलले जातात. राहण्या बोलण्याच्या पध्दती बदलल्या जातात. मूळ कृतीचा सर्व तोंडावळाच बदलला जातो. देवलांनी शेक्सपीअरच्या ऑथेल्लोचे रुपांतर 'झुंझारगव' या नाटकात केले आहे. मध्ययुगीन काळात चव्हाेक सर्वच भारतीय भाषानून संस्कृत ग्रंथांची रुपांतरे चालू होती. संस्कृतमधील रामायण, महाभारत, भागवत हे प्रथम भारतीय संस्कृतीची प्राणतत्त्वे आहेत.

सुरुवातीला दैनंदिन जीवनातील व्यवहार समजून घेण्यापुरतेच भाषांतर करणे सीमित झाले असले तरी मानवाच्या सर्वांगीण उन्नतीबरोबर भाषाभिवृद्धी होत गेली. निरनिराळे धर्म व धर्मग्रंथ उदयाला आले व त्याचबरोबर तत्त्वज्ञान, अध्यात्म, साहित्य इ. विषयांमध्ये प्रगती झाली व ज्ञान लालसेपोटी अनुवाद करणे जसुरीचे झाले. आचारविचार, साहित्यातील सौंदर्य ह्या सारख्या गोष्टी जाणून घेण्याची उत्सुकता वाढली व अनुवादाच्या अनेक शाखा निर्माण झाल्यात उदा. विज्ञानाच्या व तंत्रज्ञानाच्या सर्व शाखा व्यापारात प्रचलित असणारी भाषा, जाहिलत राजनीती त्याचबरोबर प्रशासन, मुख्यत्वेकरून शास्त्रीय व तांत्रिक विषयांमध्ये अनुवादाला मागणी जास्त आहे. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर सरकारने या अनुवादकार्यासाठी स्वतंत्र भाषा संचालनालय निर्माण केले आहे. भाषा सल्लागार मंडळाची स्थापना केली आहे. सरकारी व्यवहाराप्रमाणेच न्याय व्यवहार क्षेत्रामध्ये न्यायालयांमध्ये अनुवादाची मोठी गरज निर्माण झाली आहे. तसेच वृत्तपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ, दूरदर्शन सारख्या माध्यमांमध्येही अनुवादकांची सातत्याने गरज भासते आहे. आज अनुवादाचा महत्त्व सगळ्यांना पटलय. अनुवाद ही साहित्य व्यापारातील आणि साहित्य क्षेत्रातील अतिशय महत्त्वाची प्रक्रिया असून सुध्दा मराठीमध्ये ती अत्यंत दुर्लक्षिलेली व उपेक्षित बाब आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. भाषांतर मीमांसा - संपादक डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण
२. मराठी वाङ्मय कोश खंड-४, समीक्षा संज्ञा - संपादक राजाध्यक्ष विजया
३. साहित्याची भाषा (भाषेचे स्वरूप) - भालचंद्र नेमाडे
४. भाषांतर (भाषांतराची व्याप्ती) - डॉ. सदा कन्हाडे